International Journal of Applied Research 2016; 2(5): 195-198

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 5.2
IJAR 2016; 2(5): 195-198
www.allresearchjournal.com
Received: 14-03-2016
Accepted: 20-04-2016

डॉ. अशोक कुमार झा
व्याख्याता (व्याकरण),
राजकीय धूलेश्वर आचार्य
संस्कृत महाविद्यालय,
मनोहरपुर, जयपुर,
राजस्थान, भारत

Correspondence
डॉ. अशोक कुमार झा
व्याख्याता (व्याकरण),
राजकीय धूलेश्वर आचार्य
संस्कृत महाविद्यालय,
मनोहरपुर, जयपुर,
राजस्थान, भारत

व्याकरणाध्ययनस्य महत्त्वम्

डॉ. अशोक कुमार झा

सारांश
संस्कृतसाहित्ये अर्थावबोधने पदप्रयोगे भाषाज्ञाने च व्याकरणस्यातीव महत्वं वरिवर्तते। यतोहि व्याकरणं भाषाप्रवाहं नियन्त्र्यति एवं तत्र जातदोषं समाधाय भाषायां शुद्धं परिष्कृतं रूपं च दर्शयति। व्याकरणं भाषायां संस्कार सम्पादयति। एवञ्च भाषायां स्वरूपं संरक्षति। अनेन कारणेनैव सहस्त्रेभ्यो वर्षभ्यः संस्कृतभाषायाः स्वरूपम् अविछिन्नम् अनुवर्तते। शब्दानुशासनस्याभावे विशृङ्खला भाषा अनेकधा परिवर्तते। तस्या मूलस्वरूप ज्ञातुमशक्यं भवति। तथा च प्राचीनसाहित्यस्य विज्ञानस्य चाध्ययनं दूरूहं जायते।

कूटशब्दाः व्याकरणाध्ययनस्य महत्त्वम्, संस्कृतसाहित्ये अर्थावबोधने, शुद्धं परिष्कृतं

प्रस्तावना
भाषाज्ञानाय व्याकरणस्य ज्ञानमत्यधिकमावश्यकं भवति। व्याकरणं भाषाप्रवाहं नियन्त्र्यति एवं तत्र जातदोषं समाधाय भाषायां शुद्धं परिष्कृतं रूपं च दर्शयति। भाषा जगति निखिल व्यवाहरभूता विद्यते। यदि भाषा न स्यात् तर्हि जगदिदमन्धे तमसि मज्जेत। यथोक्तं दण्डिना -

"इदमन्धं तमः कृत्सनं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाहृवयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते"[1]।। इति।

नामरूपात्मकं जगदेव शब्दब्रह्म तदेव स्फोटरूपं विद्यते। अतः शब्दस्य महनीयतां प्रकटयन् महावैयाकरणो भर्तृहरिराह -

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः[2]"।। इति।

यथा अनादिनिधनं शब्दब्रह्मैव परावाग्रूपं पदार्थरूपेण जायते तथा च वाचकाभिधानात्मकः प्रपञ्चोत्पादनानुकूलशक्त्यवच्छिन्नैव शब्दः । एवं विलक्षण- शब्दस्य यथार्थवबोधनं व्याकरणरूपोपायान्तरेण विना असाध्यमुपपद्यते । यथोक्तं भर्तृहरिणा -

"अर्थप्रवृत्तितत्वानां शब्दा एवं निबन्धनम्।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते[3]"।। इति।

यद्यपि नित्यस्य ब्रह्मात्मकस्य शब्दस्य व्याक्रिया व्याकरणात् पराऽस्ति तथापि रेखागवयन्यायेन "असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते" इति अभियुक्तोक्ते - साधारेण व्याकरणेन शब्दस्य व्याक्रिया क्रियते। अनेन व्याकरणशास्त्रं शब्दस्य व्युत्पादनेन सर्वशास्त्रोपकारकं गृह्यते। उक्तमपि –"काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्" इति।

जना भाषां विना नैजमाशयं प्रकाशयितुं न प्रभवेयुः। आशयं च अप्रकाशयन्तस्ते किमपि कर्तुं कथं समर्था भवेयुः तदभावे येषां कृते जगदिदमन्धकारमयं स्यात्। साधुशब्दा हि प्रयुक्ता यथार्थमर्थं प्रकटयन्ति। विशुद्धं भाषायां परिमार्जितञ्च स्वरूपं व्याकरणादेव जायते। उक्तञ्च महाभाष्ये उद्योतटीकायाम् -

"सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा[4]"।। इति।

शब्दव्युत्पादकं शास्त्रं व्याकरणमुच्यते। व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणमित्यस्य व्युत्पत्तिः। "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं" "तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्" इति सूत्रयता पाणिनिना "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इत्युक्तवता वार्तिककारेण "सिद्धः शब्दः अर्थः सम्बन्धश्च" इति प्रातिपादयता महाभाष्यकारेण च शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं व्यवस्थापितम्। भर्तृहरिणाऽपि वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे लिखितं यत् -

"नित्या शब्दार्थसम्बन्धास्तत्राम्नाता महर्षिभिः।
सूत्राणामनुतन्त्राणां माष्याणाञ्च प्रणेतृभिः[5]"।। इति।

एवम् शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात् तद्रक्षणाय च व्याकरणशास्त्रमावश्यकम् । प्रायः सर्वैरेव वेदस्य शाश्वतत्वं नित्यत्वमपौरुषेयत्वञ्च अङ्गिक्रियते सर्वस्मिन् कल्पे ब्रह्मणा ऋषिभ्यो वेदः समुपादिश्यत । वेदात् लौकिकी भाषा विस्तृता । एवं वैदिक-लौकिकशब्दानामनुशासनाय व्याकरणशास्त्रमपेक्षितं वर्तते । एतदेव सूचितं महाभाष्यकारेण । तदुक्तं महाभाष्ये अथ शब्दानुशासनमिति । शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति । अनुशिष्यन्ते पृथक् क्रियन्ते असाधुशब्देभ्यः साधुशब्दा येन तदनुशासनम् । शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनमिति व्याकरणस्य नामान्तर मेव । केषां शब्दानां? लौकिकानां वैदिकानाञ्चेति । वेदात् सर्वाः प्रवृत्तयः जायन्ते, इति भगवता व्यासेनेत्थं प्रातिपादितम् -

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः[6]"।। इति।

अपरञ्चापि मनुना लिखितम्

"सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे[7]।। इति।

तात्पर्यमिदं यद् आदौ बह्मा सर्वेषां नामानि अर्थाः, कर्माणि इत्येवमादीनि वेदशब्देभ्य एव नियतं कृतवान्। श्लोकस्थसंस्थापदेन शब्दस्य रचनाविशेषो बोध्यते। रचनाविशेषश्च प्रकृतिप्रत्ययविभागः, प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थविभागः सम्बन्धश्चास्ति। एतेन वेदो व्याकरणस्य प्रयोजक इति स्पष्टमेव।

व्याकरणशास्त्रविदा एव वेदानां सम्यक्तया उच्चारणं कर्तुं शक्यते तदुक्तं महाभाष्ये "रक्षोहामगलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्" वेदानां रक्षायै व्याकरणस्याध्ययनमावश्यकम्। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडगे वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति भाष्यवचनात् वेदाग्सहितं वेदाध्ययनं ब्राह्मणस्य नित्यकर्म वर्तते तत् षडङ्गेषु व्याकरणस्य मुख्यं स्थानं विद्यते। "मुखं व्याकरणं स्मृतम्" इति भाष्योक्तेः।

मुखमिव प्राधान्यत्वात् मुख्यमेतत् शास्त्रं, यथा - प्राणिनामङ्गषु मुख्यस्य प्राधान्य विद्यते तथैव शिक्षा निरुक्त-कल्प- ज्योतिष- छन्दो- व्याकरणेषु षडङ्गेषु व्याकरणस्य मुख्यं स्थानं विद्यते तदुक्तं शिक्षायाम् –

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरूक्तं श्रोत्रमुच्यते।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात्साक्ष्मधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते[8]"।। इति।

नहि विना व्याकरणं वेदस्वरूपस्यान्यूनानतिरिक्ततया संरक्षण पदपदार्थावगमद्वारा वेदोक्तैतिहासिकपारलौकिकसकलनिः श्रेयससाधनधर्मा-नुष्ठानं सम्भवितुमर्हति" इति व्याकरणं हि वेदपुरुषस्य मुखं स्मृतम्। षट्सु वेदाङ्गेषु प्रधान्येनावस्थितं हि व्याकरणं न केवलं वेदपुरुषस्य मुखमात्रेण सर्वातिशायि अपितु इतरशास्त्रमूलकत्वात् तस्य प्राधान्यं वर्तते।

"साधुशब्दोपदेशशब्दानुशासनम् इति व्याकरणशासनप्रस्तावे पदमञ्जरीकारा हरदत्तमिश्रा अप्यवोचन् -

"उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत्।
प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम्।।
रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले।
ये व्याकरण संस्कारपवित्रमुखा नरा[9]"।। इति।

चिकित्साऽध्यात्मादिशास्त्रवद् व्याकरणशास्त्रमपि भाषामलशोधकत्वेन उपकारकमिति। समर्थितं भर्तृहरिणा-

"कायाग्निबुद्धिविषया ये मलाः समवस्थिताः।
चिकित्सा लक्षणाध्यात्मशास्त्रस्तेषां विशुद्धयः[10]"।।
इति।

व्याकरणस्य प्रथमवेदात्वं भर्तृहरिणाऽपि प्रतिपादितम् –

"आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।
प्रथमं छन्दसामङ्ग प्राहुर्व्याकरणं बुधाः[11]"। इति।

तात्पर्यमिदं यत् वेदार्थज्ञानं निरूक्तेन, छन्दोज्ञानं छन्दः शास्त्रेण वर्णोच्चारणं शिक्षया, कर्मणां प्रयोगज्ञानं कल्पेन, तिथिनक्षत्रादिज्ञानं ज्योतिः शास्त्रेण भवितुमर्हति।
किन्तु वेदस्य शब्दराशित्वात् तत्स्वरूपज्ञानात् पूर्वमुपर्युक्तानां नोपयोगः । वेदस्वरूपज्ञानञ्च व्याकरणेनैव भवति । व्याकरणातिरिक्तमन्योपायो नास्ति, येन लाघवेन शब्दज्ञानं भवितुं शक्यते । एतदेव समर्थयता पजञ्जलिना विलिखितं यत् "लघ्वर्थ चाध्येयं व्याकरणम्" ब्राह्मणेनावश्यं शब्दाः ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरण लघुनोपायेन शब्दा: शक्या ज्ञातुम्[12]" तत्रैव पुनस्तेन प्रतिपादितम् यत् "किं शब्दोपदेशः, अपशब्दोपदेश उभयोपदेशो वा शब्दानुशासनाय कर्तव्यः । झटित्येव तेन समाहितं यद् इष्टसिद्धयनुरोधेन लाघवञ्चा शब्दोपदेश एव कर्तव्यः । परं शब्दानां प्रतिपदोपदेशे भवितुं न शक्यते । यतोहि अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्याच्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम[13]। अद्यत्वे पुनर्यदि मानवः यः सर्वधा चिरञ्जीवति परमायुर्भवति तदा स वर्षशतं जीवति इति । अतः न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दा ज्ञातुं शक्या सच लघुपायः । किञ्चित् सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यम् । येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपचेरन इति ।
अतः किञ्चित् सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यमिति व्याकरणस्य प्रक्रिया महाभाष्यकारेण सिद्धान्तिता। एतेन सिद्धं यत् लाघवेन शब्दोपदेशो व्याकरणेनैव सम्भवति। मतमिदं भर्तृहरिणाऽपि समर्थितं तेनोक्तं यत् -

"प्राप्तरूपविभागाया यो वाचः परमो रसः।
यत्तत् पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गोऽयमाञ्जसः[14]"।।
इति।

शब्दानां तत्वावबोधो व्याकरण विना भवितुं नार्हति। इदं व्याकरणमपवर्गस्य द्वारम् वाङ्मलानां चिकित्सितं सर्वविदद्यानां पवित्रञ्चास्ति। सर्वासु विद्यासु इदमेव प्रकाशते। तथा हि विलिखितं वाक्यपदीये -

"तद्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्य प्रकाशते[15]"।। इति।

किं बहुना - इदं व्याकरणागमं प्राप्य परं ब्रह्माधिगम्यते । श्रुतिरपि प्रतिपादयति - एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति इति वचनानुसारम् ऐहलौकिकसुखप्रदातृ इदं व्याकरणशास्त्रम् । साधुशब्दप्रयोगेण पुण्यं, पुण्येन सुखप्राप्तिः स्वर्गप्राप्तिश्चेति क्रमः । किञ्च साधुशब्द प्रयोगेण अन्तःकरणं निर्मलं, निर्मले अन्तःकरणे ईश्वरचिन्तनमीश्वरचिन्तनेन मोक्षप्राप्तिः । इत्थं मोक्षप्राप्तये एतत् सोपानभूतं शास्त्रम् अतः व्याकरणस्य परमं प्रयोजनं मोक्षप्राप्तिरूपश्चास्ति । अत्र प्रमाणम् "चत्वारि शृंडगा त्रयो अस्य पादा.........." इति मन्त्रस्य व्याख्यावसरे महता देवेन न साम्यं सायुज्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणमिति भाष्यवचनम् ।

तदुक्तं वाक्यपदीये भर्तृहरिणा -

"इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः[16]"।। इति।

अनया कारिकया ज्ञायते यद् व्याकरणं न केवलं शक्तिग्रहोपायः अपितु ब्रह्मसाक्षात्कारार्थमपि व्याकरणम्। अत्र सिद्धिशब्दस्य मोक्षरूपार्थः। अत्रेयं जिज्ञासा स्वभावत एव समुदेति यन् मोक्ष आत्मसाक्षात्कारेण भवति न तु शब्दसाक्षात्कारेण व्याकरणेन शब्दसाक्षात्कारो जायते न अतस्तेन च आत्मसाक्षात्कारः। अतस्तेन आत्मसाक्षात्काराभावाद् मोक्षप्राप्तिर्भवितुं नार्हति। तर्हि कथम्? व्याकरणस्य मोक्षप्राप्तिकारणत्वम् इति जिज्ञासायां भर्तृहरिणा तत्रैव समाहितं यद् -

"अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति।
छन्दस्यश्छन्दसां योनिमात्माछन्दोमयीं तनुम्[17]"।।
इति।

तात्पर्यमिदं यदत्र व्याकरणे अतीतविपर्यास, अतीतो नष्टो विपर्यासो भ्रमो यस्य स सम्यग्ज्ञानवान् इत्यर्थः । छन्दस्य छन्दसे वेदाय हितः वेदग्रहणसमर्थः आत्मा छन्दसां - वेदानां योनि छन्दोगयी छन्दोरूपा केवलां शुद्धां तनु सूक्ष्मां

स्वस्वरूपभूतां वा प्रणवरूपां पश्यति । शब्दब्रह्मण एवं विवर्तो जीव स एव जीवो विवरप्रसूतिः इति भागवतात्। तथा च शब्दसाक्षात्कार एव आत्मसाक्षात्कारः। एतेन व्याकरणस्य मोक्षहेतुत्वं सिद्धमेव। अत्रेदं रहस्यं यद् व्याकरणज्ञानान्तरं शब्दविषयकभ्रमो न जायते। मानवाः साधुशब्दज्ञानविशिष्टाः भवन्ति। तदानीमात्मा वेदज्ञानसमर्थः सन् छन्दसां शुद्धप्रणव रूपब्रह्म पश्यति।

वस्तुतस्तु पश्यन्ती वागेव जीवः (आत्मा)। अतः पश्यन्त्याः साक्षात्कार आत्मसाक्षात्कार एव । अतः शब्दसाक्षात्कारद्वारा व्याकरणं मोक्षहेतुरिति ।

शब्दज्ञानमुभयथा भवति शब्दद्वारा च। तथाहि साधु शब्दमुपदिश्य अतोऽन्ते असाधवः उताहो असाधुशब्दान् उपदिश्य अतोऽन्यः साधुरिति। इक् कर्मकमुच्चारणं स्थाने यण्कर्मकमुच्चारणं साधुरिति। "इको यणचि" लक्षणज्ञानपुरस्सर साधुशब्द ज्ञानम्। तदुक्तं महाभाष्ये – "लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमिति[18]"। लक्ष्यः शब्दः, लक्षणं सूत्रमेतदुभयं व्याकरणम्। अतः केचन लक्ष्यैकचक्षुष्काः केचन लक्षणेकचक्षुष्काः भवन्ति व्याकरणज्ञानपुरस्सरं शब्दप्रयोगेण धर्मो भवति अतो नूनं व्याकरणमध्येतव्यम्।

यथा - तितउ सक्तुं परिपवनं करोति तथैव व्याकरणज्ञानमपशब्दान् पृथक करोति। व्याकरणाध्ययने पदपदार्थज्ञाने असन्देहो भवति, शब्दस्य स्वरूपं सुस्पष्टतया ज्ञायते। अत एव व्याकरणज्ञातारोध्येतार एव विद्वांसः कथ्यन्ते। अत्रैषा श्रुतिः प्रमाणम् -

> "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
> उतो त्वस्मै तन्वं विससे जायेव पत्य उशती सुवासाः[19]"।। इति।
> "ऐन्द्रं चान्द्र काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
> सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्"।। इति।

सत्स्वप्यनेकेषु व्याकरणेषु साम्प्रतं पाणिनीयं व्याकरणं लौकिकवैदिकोभय
शब्दनिष्पत्तिसाधकत्वादतिमहत्त्वाधायिक वर्तते।

म्लेच्छताया निवारणमपि व्याकरणस्य प्रयोजनं निगदितं यतो म्लेच्छो वै अपशब्दः अतः प्रोच्यते -

> "यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।
> स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत्"।।
> इति।

व्याकरणं भाषायां संस्कार सम्पादयति। एवञ्च भाषायां स्वरूपं संरक्षति। अनेन कारणेनैव सहस्त्रेभ्यो वर्षभ्यः संस्कृतभाषायाः स्वरूपम् अविछिन्नम् अनुवर्तते।

शब्दानुशासनस्याभावे विशृङ्खला भाषा अनेकधा परिवर्तते। तस्या मूलस्वरूप ज्ञातुमशक्यं भवति। तथा च प्राचीनसाहित्यस्य विज्ञानस्य चाध्ययनं दूरूहं जायते। संस्कृतं संश्लिष्टा भाषा वर्तते। प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक् प्रयोगो न भवति। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः इति नियमो वर्तते।

इत्थं महत्त्वपूर्णायाः संश्लिष्टायाः संस्कृतभाषायाः विश्लेषणेऽपि व्याकरणमतीव महत्त्वपूर्णं वर्तते।

संदर्भ

1. काव्यादर्शे, कारिका – १/३४
2. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका -01
3. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका - 13
4. महाभाष्ये उद्योतटीकायाम् कारिका - ४५
5. वाक्यपदीयम्ब्रह्मकाण्डम् कारिका – २३
6. महाभारत शान्तिपर्व
7. मनुस्मृति –१/२९
8. पाणिनिशिक्षायाम्, कारिका – ४१,४२
9. पदमर्जियाम्
10. वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम्
11. वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम्
12. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकम्
13. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकम्
14. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका – १२
15. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका – १४
16. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् – १६
17. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् – १७
18. महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्।
19. महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्।